

קטן שהגדיל חיובו בתוספת שבת

הרב משה חיים פרנקל

דינו של קטן שהגדיל תוך כדי קיום מצוה מסויימת מופיע בשו"ע בכמה מקומות. נושא זה רחב מאד ובעיסוק בו אנו יכולים לעמוד על גדרם של אותן מצוות בהן אנו עוסקים, כגון: מה דינו של קטן שהגדיל בין שני פסחים, בין פסח ראשון לשני, האם חייב בשני או לא? האם פסח שני הוא תשלומין לראשון או רגל בפני עצמו? בזה כמובן תלוי חיובו של הקטן שהגדיל או פטורו. ישנן גם מצוות שאין להן מצב של עיקר הדין ותשלומים אלא הן מתמשכות על פני זמן מסויים. מה דינו של קטן שהגדיל תוך הזמן הזה, האם יחויב כעת במצוה, או אזלינן בתר תחילת קיום המצוה וכיון שנפטר אז מקיומה, פטור גם כעת?

במאמר זה לא אוכל להקיף את כל דיניו של קטן שהגדיל, אולם לקחתי פרט אחד, ענין תוספת שבת, ובדקתי בו את דיניו של קטן, בין שהגדיל בשבת לענין תוספת שבת ביום ו', ובין שהגדיל אחר השבת לענין תוספת שבת במוצ"ש. אפתח במקור הדין של תוספת שבת, ואח"כ בתוקף הדין והיקפו. לא אדון בכל פרטי הדין אלא רק ביסודותיו. לאחר מכן אעבור לעסוק בדיני הקטן שהגדיל כפי שציינתי, ואקוה שתעלה מהדברים הבנה מהו יסוד דין תוספת שבת ביחס לשבת עצמה.

על הפסוק "שבת שבתון הוא לכם ועניתם את נפשותיכם, בתשעה לחדש בערב מערב עד ערב תשבתו שבתכם" (ויקרא כג, לב), דורשת הגמ' (יומא פא'): "יכול יתחיל ויתענה בתשעה בת"ל בערב, אי בערב יכול משתחשך? ת"ל בתשעה, הא כיצד? מתחיל ומתענה מבעוד יום, מכאן שמוסיפין מחול על הקודש. ואין לי אלא בכניסתו, ביציאתו מניין? ת"ל מערב עד ערב, ואין לי אלא יוה"כ, שבתות מניין? ת"ל תשבתו, אין לי אלא שבתות, ימים טובים מניין? ת"ל שבתכם, הא כיצד? כל מקום שנאמר שבות מוסיפין מחול על הקודש..."

-זהו מקור הדין לתוספת שיש להוסיף מחול על הקדש ומהקדש על החול. הפסוק מתייחס באופן ישיר ליום הכיפורים, אולם הגמרא לומדת ממנו גם על שאר שבתות וימים טובים.

האם תוקף דין זה הוא מדאורייתא, או מדרבנן וקרא אסמכתא

בעלמא הוא?

על איזה אורך של זמן מתמשכת תוספת זאת, האם די במשהו או צריך זמן ארוך יותר משהו להוסיף מהחול על הקדש ומהקדש על החול?

בענין תוקפו של הדין נחלקו הראשונים. הרמב"ם (הלכות שביית העשור פ"א, ה"ו) פוסק: "...וצריך להוסיף מחול על הקדש בכניסתו וביציאתו, שנאמר ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש בערב. כלומר: מתחיל לצום ולהתענות מערב תשעה הסמוך לעשירי. וכן ביציאה שוהה בעינויו מעט מליל אחד עשר סמוך לעשירי, שנאמר מערב עד ערב תשביתו שבתכם". הרמב"ם מביא שיש להפסיק באכילה מבעוד יום בתשיעי ולהתעכב באכילה באור ל"א, כך מקיימים לרמב"ם הוספה מהחול על הקדש ומהקדש על החול.

הרמב"ם לא מזכיר כלל איסור מלאכה אלא רק איסור אכילה. בעקבות כך מסיק המגיד משנה (שם) שהרמב"ם תלה דבריו בגמרא במסכת ראש השנה (ט.), שדומה לגמרא ביומא שהזכרנו קודם. ברה"ש מביאה הגמרא מחלוקת בין ר' ישמעאל ור' עקיבא. ר' ישמעאל לומד מהפסוק של "ועניתם את נפשותיכם" את הדין של תוספת יוה"כ וכן לשבתות ויו"ט, אולם ר"ע לומד מאותו פסוק דין אחר והוא: שיש מצוה להרבות בסעודה בתשיעי, שכל המרבה באכילה בתשיעי מעלה עליו הכתוב כאילו התענה תשיעי ועשירי. המגיד משנה טוען שהרמב"ם הבין שמחלוקת ר' ישמעאל ור"ע היא בלמוד מהפסוק של: "ועניתם", שר' ישמעאל טוען שלומדים דין תוספת יוה"כ ושאר שבתות ויו"ט, ור"ע טוען שלומדים דין אכילת ערב יוה"כ, וכיון שבמחלוקת ר"ע וחבירו הלכה כר"ע, פוסק הרמב"ם כר"ע שלא לומדים מ"ועניתם את נפשותיכם" דין תוספת יוה"כ ותוספת בשאר שבתות ויו"ט אלא רק תוספת עינוי באכילה. לכן כתב הרמב"ם רק תוספת עינוי באכילה ולא בשאר דברים, וא"כ זה דין ששייך רק ביוה"כ ולא בשאר שבתות ויו"ט, ולפ"ז אין לרמב"ם כלל דין תוספת שבת ויו"ט.

כך גם הבין הטור (או"ח סימן רסא) ולא הזכיר בדיני שבת דין תוספת שבת.

הגר"א בביאורו בשו"ע (או"ח סי' רס"א ד"ה י"א שצריך) לומד גם הוא שלרמב"ם אין אמנם דין תוספת שבת מדאורייתא אולם "ודאי מצוה להוסיף", וזה שהרמב"ם לא הזכיר דין זה בהלכות שבת הוא בגלל שלרמב"ם דין זה כלול בדין של התקיעות (הלכות שבת פ"ה

הלי יח-כ'), שיש לתקוע ערב שבת כדי להזכיר לעם לפרוש ממלאכתם, ממילא מזכירות התקיעות גם על תוספת שבת שיש להפסיק ממלאכה באופן כזה שיהיה זמן גם לתוספת שבת.

הביאור הלכה בעקבות כך מביא גם כן: "ודע עוד, דמדרבנן אפילו לרמב"ם מצוה להוסיף מעט מחול על הקודש...". וכך הוא לומד גם בדעת הרב המגיד שהובאה לעיל, שאמנם אין לרמב"ם דין תוספת שבת מדאורייתא אבל מדרבנן יש, ולא כמו שהבנו קודם שאם אין לרמב"ם דין תוספת שבת מדאורייתא אזי אין לו דין תוספת שבת כלל. שאר הראשונים¹ פסקו אחרת. לדעתם אין מחלוקת בין רי' ישמעאל ור"ע, כמו שהבין הרמב"ם, אלא שזאת ברייתא אחת ללא מחלוקת, וא"כ יש דין תוספת לכל יום שיש בו שביתה כגון לשבתות וימים טובים, ותוספת זאת היא מדאורייתא.

העולה מכך לענין תוספת שבת, שזה עיקר דיוננו, שלרמב"ם, ע"פ הבנת המגיד משנה והטור, אין דין תוספת שבת כלל. להבנת הגר"א והביאור הלכה, יש לרמב"ם דין תוספת שבת אבל הוא מדרבנן. לדעת שאר ראשונים יש דין תוספת שבת והוא מדאורייתא.

השו"ע (או"ח סימן רס"א סעיף ב') הביא דין זה בלשון: "יי"א שצריך להוסיף מחול על הקודש...". וזאת בגלל דעת הרמב"ם כפי שהובהר לעיל, אבל בודאי מבין השו"ע שיש דין תוספת שבת וזאת מצוות עשה מן התורה, כדעת רוב הראשונים.

כאן המקום לברר האם תוספת זאת שיש להוסיף מהחול על הקודש היא איזה זמן ניכר, או שזהו זמן כלשהו אפילו דקה אחת.

במקור הדין, בגמרא ביומא, לא נזכר שום גורם של זמן אלא רק עצם הדין שיש להוסיף, ולכאורה היה די בזמן כלשהו, אולם הראשונים והאחרונים נתנו דעתם בענין ואנסה לסדר כאן את שיטותיהם.

יש לשים לב, שכידוע נחלקו ר"ת והגאונים באופן חישוב הזמן של בין השמשות וצאת הכוכבים, ממילא הזמנים של תוספת השבת מתיחסים גם הם למחלוקת זאת. דהיינו, ישנם כמה דעות בענין הזמן שיש להוסיף, אולם צריך לשים לב ממתי עלינו להוסיף זמן זה, האם מלפני שקיעת החמה או מלפני צאת הכוכבים.

1. רי"ף, רא"ש, ושאר ראשונים הובאו דבריהם בב"י בסימן רס"א

הדרכי משה (סימן רס"א ס"ק א') מביא בשם מהר"י מולין, שיכול לקבל על עצמו שבת שעתיים קודם הלילה. הוא מושה דין קבלת שבת וההוספה מהחול לדין תוספת שביעית שהוא ל' יום קודם השביעית, וכמו שבשביעית חלק השתים-עשרה, דהיינו חודש הוא התוספת, כך גם בשבת, יכול להוסיף חלק השתים-עשרה מ-כ"ד שעות, דהיינו שעתיים. התוספות (כתובות מז. ד"ה דמסר) כתבו שתוספת השבת או

היו"ט היא שעה אחת קודם השבת או היו"ט.

המאירי (כתובות מז. ד"ה כבר) מביא את דברי תוספות הנ"ל אולם הוא כותב את אורך הזמן במושג "שעה הסמוכה להם...". (לשבת ויו"ט), ויתכן לומר שהוא לא מתכוון כתוספות, דוקא לשעה של 60 דקות, אלא לפרק זמן סמוך לשבת והיו"ט ואפילו קצר מ-60 דקות².

השיטה מקובצת (ביצה ל. ד"ה "והקשה מורי" באמצע) מביא בשם

ר"י שזמן התוספת על שבת ויו"ט הוא חצי שעה.

המשנה ברורה (או"ח סימן רס"א סע"ק כג') בסכמו את הדין הזה של תוספת שבת כותב: "...ולכתחילה אין להמתין עד הרגע האחרון רק יקדים הדלקתם (של נרות שבת) משעה שהשמש בראשי האילנות כדלקמן, ומי שמחמיר על עצמו ופורש עצמו ממלאכה חצי שעה או עכ"פ שליש שעה קודם שקיעה, אשרי לו דהוא יוצא בזה ידי שיטת כל הראשונים"³. אנו כידוע נוהגים בדינים השייכים לסוף היום, דהיינו לשקיעה, כגאונים, וא"כ גם תוספת השבת והיו"ט צריכה שתהיה קודם השקיעה, ולכן פוסק המשנה ברורה שמי שמוסיף בין-20 ל-30 דקות בודאי יוצא ידי כל הדעות בענין תוספת שבת⁴. לפי מסקנה זאת ניתן גם להבין שתוספת שבת היא זמן ניכר ולא רק תוספת כלשהיא.

2. בעל השדי חמד באות ש' בכלל ל"ב דן במושג שעה אצל חז"ל, ומסקנתו לחלק בין הביטוי שעה ראשונה שעה שניה וכד' שאז הכונה לשעה ממש של 60 דק', לבין הביטוי שעה סתם, שאז הכונה לפרק זמן מסויים ואפילו קצר משעה ממש. לדוגמא הוא מביא את הנאמר בפרשת כי תשא (שמות לג, ה) "רגע אחד אעלה בקרבך..." מתרגם אונקלוס "שעה חדא..." , אנו רואים א"כ שהביטוי שעה יכול לקבל גם מובן של רגע.

3. ע"ע בשעה"צ בסימן רס"א ס"ק כא'.

4. לא נכנסנו כאן לחומרא שיש הנוהגים להוסיף מחול על הקודש 40 ד' קודם השקיעה, כיון שמטרת מאמר זה להבהיר את יסודות הדין ולא את כל פרטיו.

כשם שיש להוסיף מהחול על הקודש בכניסת השבת, כך יש להוסיף מהקודש על החול ביציאת השבת⁵, ושיעור תוספת זאת הוא עד שיראו ג' כוכבים קטנים. שיעור זמן זה תלוי במיקומו הגאוגרפי של כל מקום על פני כדור הארץ.

במנחת חינוך, במצוה העוסקת בתענית יוה"כ (מצוה שיג ס"ק יז ד"ה ונראה לענ"ד), דן המחבר בדין תוספת יוה"כ לגבי קטן שהגדיל ביוה"כ או ביום שאחרי יוה"כ, הוא מעלה כמה צדדים בענין. לגבי קטן שהגדיל ביוה"כ אין עליו חיוב תוספת קודם יוה"כ, כיון שעדיין אין הוא מצווה על התענית, אולם לגבי התוספת שבמוצאי יוה"כ מעלה המחבר ספק, האם כיוון שבצוה"כ יגדיל הילד תחול עליו מצות התוספת וכל דיני יוה"כ הנוהגים בתוספת זאת, או שמא כיון שלא התחייב בעיקר הדין, שהרי ביוה"כ היה קטן, יפטר גם מדין התוספת, שהרי התוספת היא בעצם הוספה על עיקר הדין. המחבר נשאר בצ"ע.

לעניננו, שאנו עוסקים בתוספת שבת ולא בתוספת יוה"כ, מעיר המחבר שלאותם ראשונים שלומדים מתוספת יוה"כ על דין תוספת בשאר שבתות וי"ט שייכים אותם צדדי הבעיה כביוה"כ, וגם כאן נשאר המחבר בצ"ע כשם שנשאר בצ"ע לענין תוספת יוה"כ.

לגבי תוספת שלפני יוה"כ מסכים החת"ס (שו"ת, או"ח סימן קעב') עם בעל המנ"ח וטוען גם הוא שפטור מהתוספת, ואפילו אם נאמר שהתוספת היא מדאורייתא, אומר החת"ס, הרי שספיקא מותר, וכאן עוד יותר מזה, שהרי בין השמשות הוא עצמו ספק יום ספק לילה, ואם נאמר שזה יום הרי שראוי לנהוג בו את התוספת ואנו למעשה עושים תוספת לתוספת, כי אנו נוהגים להוסיף עוד לפני בין השמשות, וא"כ בודאי זה שיגדיל ביוה"כ עצמו יפטר מהתוספת שלפני יוה"כ.

במה שנשאר המנ"ח בצריך עיון, לענין תוספת שלאחר יוה"כ, לחת"ס זה פשוט שכיוון שלא חייב הקטן בעיקר הדין שהרי היה קטן ביוה"כ א"כ פטור גם מהתוספת שמתחלת אל עיקר הדין. כל זה לגבי יוה"כ ולפי מה שאמרנו שיוה"כ משמש יסוד לשאר שבתות וי"ט, לרוב הראשונים, א"כ יהיה אותו הדין גם בשבתות וי"ט.

5. הדברים הוזכרו בקיצור במשנ"ב סימן רסא' סע"ק כג', ובהרחבה בסימן רצג' סעיף ב'.

בעקבות החת"ס הולך גם הרב צ"פ פרנק בשו"ת הר צבי (או"ח סימן קסה') וטוען שכיון שקטן שהיה קטן בשבת פטור על עיקר דין השבת, הרי הוא פטור גם על התוספת שאחר השבת.

במנחת יצחק (חלק ו' סימן נט) רוצה המחבר דוקא כן להצדיק את ספיקו של המנ"ח ולא לפשטו כפי שעשו החת"ס והרב צ"פ פרנק. אם נאמר שתוספת יוה"כ היא חלק מעיקר המצוה אז באמת מי שפטור על העיקר פטור על התוספת, אולם ניתן גם ללמוד בדעת הרמב"ם שמצות תוספת יוה"כ היא מצוה בפני עצמה, ואז למרות שהקטן פטור בעיקר מצות יוה"כ, בתוספת הוא יהיה חייב. וא"כ מי שהגדיל במוצאי יוה"כ יהיה חייב בתוספת שיש להוסיף מהקודש על החול, מדאורייתא. כל זה לומר המנחת יצחק בדעת הרמב"ם לענין יוה"כ, אולם אם נלמד כמגיד משנה שלרמב"ם אין דין תוספת שבת ויו"ט כלל, ממילא א"א יהיה להשליך מכאן על דין תוספת שבת ויו"ט. אם נלמד כהגר"א, שלרמב"ם דין תוספת שבת ויו"ט הוא מדרבנן, אז לכל היותר נוכל ללמוד מיוה"כ את העקרון שהתוספת היא מצוה בפני עצמה, אולם חיובה בשאר שבתות וי"ט יהיה מדרבנן ולא מדאורייתא כביוה"כ.

בעל הישועות יעקב על השו"ע (או"ח סימן תרי"ח ס"ק א') רוצה להשוות את דין קטן שהגדיל במוצאי שבת לענין חיובו בתוספת שבת, לדין קטן שהגדיל בשבת עצמה. למ"ד שמונים שנות הקטן מעת לעת והקטן הגדיל באמצע השבת, לא יעלה על הדעת שהוא לא יתחייב בשמירת שבת בזמן שהוא גדול בגלל שבחלק מהשבת הוא היה פטור, כך גם לענין תוספת שבת למרות שהקטן היה קטן בשבת והגדיל רק במוצ"ש, כיון שתוספת שבת זאת שייכת לשבת הוא חייב בה.

הישועות יעקב רוצה לומר דבריו למ"ד תוספת שבת דאורייתא, וא"כ מסקנתו שהקטן שהגדיל חייב בתוספת שבת וחיובו הוא מדאורייתא.

מכל הדעות האלה, לגבי קטן שהגדיל, לענין תוספת שבת, ניתן אולי לעמוד קצת על היסוד של תוספת שבת. יש שהבינו שתוספת שבת היא מתיחה או הארכה של השבת על פני יום שישי ועל פני מוצ"ש, כך הבין למשל הישועות יעקב שמשוה את דין תוספת שבת לגבי הקטן, לדין קטן שהגדיל בתוך השבת לענין חיובי שבת. על הבנה זאת קצת קשה שהרי התוספת היא רק מצות עשה ולא לאו שחייבים עליו סקילה כמו השבת עצמה? לעומתם, היו שהבינו שהתוספת היא לא הארכת השבת אלא הוספה על השבת, ולכן אינה כדין השבת עצמה, אולם למרות זאת, מי שאינו חייב בעיקר דין השבת, אינו חייב גם בתוספת.

בסיכום, ניסיתי לעמוד בדברי על היסודות של תוספת שבת, על מקור הדין, היקפו ואופיו. אין מהדברים נ"מ גדולה למעשה שהרי מדין חינוך הקטן יתחייב בתוספת שבת, למעט להבנת המגיד משנה ברעת הרמב"ם שלפיו אין כלל דין תוספת לשבת ויו"ט וא"כ אין גם טעם לחנך הקטן לזה. אולם, לשאר הדעות שטענו שהתוספת היא מדאורייתא או מדרבנן, בודאי שייך לחנך הקטן לזה מדין חינוך.